

تأثیر سبک زندگی در سازمان فضایی معماری مسکونی در ایران (نمونه مورد مطالعه: آپسزخانه حد فاصل سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ ه‍.ش)

سیده مهسا کامی شیرازی*

حسین سلطان‌زاده**، فرح حبیب***

چکیده

اوایل قرن بیستم با ظهور فناوری‌های جدید، تغییراتی در معماری مطبخ به عنوان یکی از مهمترین عرصه‌های حضور زنان در واحد مسکونی صورت گرفته است. این تغییرات در ساختار، جانمایی و معماری فضای مطبخ متناسب با ویژگی‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی زنان بوده که در گذر زمان به صورت‌های مختلف نمود یافته است. هدف این تحقیق بررسی تأثیر سبک زندگی در قالب مؤلفه‌های تکنولوژی و نقش جنسیتی زنان به عنوان متغیرهای مستقل بر ویژگی‌های معماری و سازماندهی فضایی آپسزخانه به عنوان متغیر وابسته است و دوره پهلوی متغیر کنترل می‌باشد. روش‌های تحقیق در این پژوهش، از نوع توصیفی-تحلیلی، تاریخی-تفسیری و میدانی است. گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای، اسنادی و مشاهده مستقیم و میدانی بوده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد شاخص‌های مربوط به جنسیت در این دوره باعث تساوی زن و مرد به ویژه در طبقات متوسط و مرفه اجتماع شده است که به تبع آن، فضاهای اندرونی و بیرونی به تدریج حذف و آپسزخانه از گوشه حیاط و زیرزمین به داخل خانه منتقل شده است و به عنوان یک فضای بینابین (عرصه مشترک) در ارتباط با سایر فضاها قرار گرفته است. ظهور دستاوردهای معماری مدرن نیز، امکان این تغییر و تحولات را میسر کرده است.

* دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی،

تهران، ایران، St_m_Kamishirazi@azad.ac.ir

** دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

(نویسنده مسئول)، h72soltanzadeh@gmail.com

*** استاد گروه معماری، دانشکده هنر و معماری واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،

f.habib@srbiau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۸/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۲۰

کلیدواژه‌ها: زن، تکنولوژی، آشپزخانه، معماری مسکونی، دوره پهلوی.

۱. مقدمه

فضاهای مختلف شکل‌دهنده در معماری مسکونی، نمایانگر کلیت نظام اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی حاکم در جامعه است. در این راستا، مطالعه ابعاد مختلف فضاهای سکونتگاهی تحت تأثیر پدیده‌های مختلفی همچون برنامه‌های حکومتی، سیاست و نیز ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ساکنان می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. معماری گذشته ایران، از آغاز تا دوره قاجار سیر تغییر و تحول را پشت سر گذاشته است، اما از این دوره، به سبب آشنایی با فرهنگ مغرب زمین، تقابل معماری سنتی با معماری غرب شکل گرفت. تقلید از معماری غرب، در دوره پهلوی با شتاب بیشتری ادامه یافت (اللهی‌زاده و سیروس، ۱۳۹۳: ۴۳). با روی کار آمدن دولت نوگرای رضاشاهی، پروژه نوسازی آغاز گردید. اصلاحات و نوسازی فرهنگی رضاشاه بر سه محور ناسیونالیسم باستان‌گرا، تجددگرایی و مذهب زدایی می‌چرخید. توجه به مسائل زنان که پیش از نهضت مشروطیت آغاز شده بود، در این دوره در کانون توجه تمام جریان‌های فرهنگی قرار گرفت. این مسأله که با تبلیغات گسترده در مطبوعات و محافل همراه بود، آثار خود را کم‌کم نمایان ساخت. جمعیت‌هایی نظیر «کانون بانوان»، «جمعیت نسوان وطن‌خواه» و «جمعیت تمدن‌نسوان» توسط دولت تأسیس شدند و اغلب اعضای آنها از تحصیل‌کردگان اروپا بودند که با هدف اعطای آزادی به زنان و متجدد کردن آنان تشکیل شدند (زریری، ۱۳۸۴: ۲۵). دوره پهلوی دوم با حاکمیت محمدرضاشاه، مقارن با دهه‌های ۵۰، ۶۰ و ۷۰ میلادی است که از دهه‌های ویژه تاریخ معاصر جهان از نظر تحولات فکری و تکنولوژیکی است و طبیعتاً بر ایران آن زمان نیز تأثیرگذار بوده است. در دوران پهلوی، تمرکز روزافزون قدرت و نظام کشوری، جنگ جهانی دوم، کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ه.ش، اجرای برنامه‌های توسعه و افزایش مبادلات اقتصادی و فرهنگی با غرب اثرات جمعیتی، کالبدی و فرهنگی وسیعی بر جای گذاشت (حبیبی، ۱۳۸۵: ۳۲ - ۳۱). در شهر تهران، تمرکزگرایی، مهاجرت و سیاست‌های توسعه باعث شد که موج افزایش جمعیت طی دهه‌های ۱۳۱۰ تا ۵۰ ه.ش، پایتخت را فراگیرد. در پی افزایش جمعیت و مهاجرت از روستاها به پایتخت با نمودهای متفاوتی از ظهور و تنوع فرهنگ و طبقات اجتماعی (اعم از کارگری، کارمندی و مرفه) در سطح شهر تهران و از جمله در ساختار مسکن مواجه می‌شویم. حاصل این مهاجرت‌ها، انزوای جمعیت روستایی،

خالی شدن روستا از سکنه اولیه و کمبود مسکن شهری است. دولت برای رفع این معضل به عنوان یکی از راهکارها، اقدام به ساخت کوی‌های مسکونی نمود. زندگی در شهر مدرن از نظر خدمات، شیوه مدیریت، مفهوم زندگی یا کیفیت زندگی و کلیه مناسبات روزمره فاصله عمیق و آشکاری با روستا دارد. این تغییرات، نمود خود را در زندگی روزمره و به تبع فضاهای مسکونی گذاشته است. از این منظر، آشپزخانه به عنوان یکی از مهمترین عرصه‌های حضور زنان در خانه، از جمله فضاهایی است که بر اثر تحولات مختلف به ویژه با توجه به ظهور کالاها و فناوری‌های تکنولوژیکی و تغییر در سبک زندگی دچار دگرگونی شده است. پرسش اصلی این تحقیق این است که چگونه پیشرفت تکنولوژی در فضای خانه بر ویژگی‌های معماری و سازماندهی فضایی مطبخ و بعدها آشپزخانه به عنوان یکی از عرصه‌های حضور زنان در معماری مسکونی دوره پهلوی تهران، تأثیر گذاشته است؟ هدف از این پژوهش، تبیین چگونگی تأثیرگذاری تکنولوژی مدرن و جنسیت بر طراحی آشپزخانه به عنوان یکی از زنانه‌ترین فضاهای خانه، در دوره پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۴) است.

۲. پیشینه پژوهش

در ارتباط با سیر تحول آشپزخانه در معماری مسکونی ایران تا کنون مقالات پژوهشی مختلفی تدوین شده است: از جمله ناری قمی در مقاله «آشپزخانه مدرن و مفهوم اجتماعی - فرهنگی آن» در سال ۱۳۹۳ که مفاهیم فرهنگی - اجتماعی آشپزخانه در زندگی امروزی از دیدگاه زن ایرانی در شهر قم را بررسی می‌کند و بر اساس یک پژوهش پیمایشی در پی بازتعریف مؤلفه‌های تعریف شده از این فضا توسط زنان است. آزاد ارمکی در مقاله‌ای تحت عنوان «آپارتمان‌نشینی و آشپزخانه در ایران» در سال ۱۳۹۲ در صدد کاوش تجربه زیست زنان ایرانی در آشپزخانه‌های باز از طریق مصاحبه با زنان تهرانی است. مصاحبه‌شوندگان از قشرهای مختلف زنان و به ویژه از محلات و طبقات اجتماعی مختلف برگزیده شده‌اند تا بتوان به جامعیت در نتایج تحقیق دست یافت. در تحقیقات اشاره شده، مؤلفه‌های فرهنگی در ارتباط با زنان در آشپزخانه‌های معاصر بررسی و ارزیابی می‌شود. همچنین در تعدادی از کنفرانس‌ها، مقالاتی تحت عنوان کلی «سیر تحول و الگوهای طراحی آشپزخانه» توسط نویسندگان مختلف همچون فدایی (۱۳۸۸)، نثارنوبری (۱۳۸۸)، جباریه و شاه‌محمدی (۱۳۹۱) به تحریر درآمده که همگی نگاه کلی و گذرا در تحول فضای آشپزخانه در طول تاریخ از گذشته تا به امروز دارد و در تعدادی از آنها به ذکر چند نمونه جهت استناد بسنده

می‌کند؛ لکن در نمونه‌ها نیز دید جزئی و تحلیلی با توجه به شرایط اقتصادی - فرهنگی زنان در دوره‌ای مشخص به کار گرفته نشده است. در سایر مقالات نیز ضمن بررسی گونه‌شناسی خانه ایرانی و مفاهیم فرهنگی مرتبط با آن به این موضوع در ضمن تحلیل‌های کلی و گاه شخصی (بدون بررسی میدانی) اشاره شده است، اما تحلیل عمیقی درباره نحوه تأثیر مدرنیزاسیون این فضا به ویژه در میان اقشار مختلف صورت نگرفته است؛ یگانه نمونه قابل ذکر، سیر تحول تصویری و توصیفی است که حائری در کتاب «خانه، فرهنگ، طبیعت» در سال ۱۳۸۸ ارائه کرده است. در حوزه منابع خارجی در ارتباط با روند تحول در معماری فضای آشپزخانه و تکنولوژی، کتاب «طراحی آشپزخانه» بادن پاول (*Baden Powell*) در سال ۱۹۹۷، ضمن بررسی الگوهای استاندارد طراحی آشپزخانه، تاریخچه‌ای مختصر از روند تغییر از شومینه‌های باز تا خوراک‌پزهای امروزی دارد که نشان می‌دهد به طور کلی تغییرات اجتماعی و ابداعات فن‌آوری باعث کاهش مدت زمان کار در آشپزخانه شده است و یا کتاب «در خانه: انسان‌شناسی فضای خانگی» که مشتمل بر ۱۲ مقاله با تمرکز بر فضای خانگی غربی به ویراستاری آیرین سی‌راد (*Irene Cieraad*) در سال ۲۰۰۶ است. این کتاب با توجه به یک تحلیل اجتماعی در فعالیتهای خانگی مانند لباس شستن، غذا خوردن و ...، نگاهی نو به فضاهای زنان به ویژه آشپزخانه و غذاخوری دارد. این پژوهش که بیشتر از زاویه اجتماعی - فرهنگی و انسان‌شناسی به مقوله معماری در خانه می‌پردازد، فاقد هر گونه مستندات تصویری و تحلیلی معماری است.

۳. روش تحقیق

در این تحقیق از چند روش تاریخی، توصیفی - تحلیلی و میدانی به صورت آمیخته استفاده شده است. در تحقیق تاریخی، شواهد و مدارک موجود در ارتباط با دوره‌ی پهلوی بر اساس پرسش‌های تحقیق جمع‌آوری می‌شود. منابع اطلاعاتی پژوهش بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی بوده است. سپس بر اساس روش توصیفی - تحلیلی به بررسی و ارزیابی مدارک و اسناد پرداخته شده است. حاصل کار، دستیابی به شاخص‌های تبیین‌کننده جنسیت زن و نیز چگونگی تأثیر تکنولوژی در تحول طراحی آشپزخانه است. سپس کلیدواژه‌های یافت‌شده از بررسی تکنولوژی و جنسیت در ساختار فضایی مطبخ دوره پهلوی مورد تحلیل و تفسیر قرار گرفته‌اند. نمونه‌های موردی مسکن پهلوی به صورت هدفمند در میان اقشار فقیر، متوسط و مرفه جامعه و بر اساس اسناد موجود انتخاب شده

است تا بتوان به جامعیت در نتایج و مقایسه تطبیقی میان طراحی آشپزخانه از سکونتگاه‌های طبقات مختلف اجتماع دست یافت. این نمونه‌ها، به صورت میدانی نیز مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. تحلیل نمونه‌ها به صورت تحلیل کیفی بوده که در نهایت در قالب جدول رابطه میان متغیرهای مستقل یعنی زنان و تکنولوژی بر متغیر وابسته یعنی معماری فضای آشپزخانه در دوره پهلوی تبیین شده است.

۴. شاخص‌های تبیین‌کننده جنسیت زن

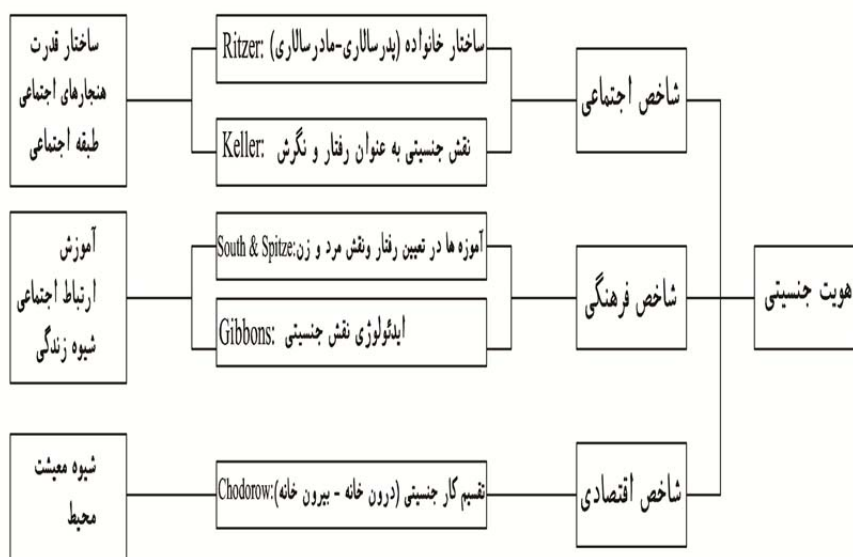
میان نقش و جنس، همواره رابطه عینی معناداری برقرار بوده است. تقسیم کار بر اساس جنس، تقریباً در همه جوامع رخ داده است. نقش‌های جنسیتی یعنی وظایف و انتظاراتی که بر عهده هر یک از دو جنس گذاشته شده است (داودی، ۱۳۹۵: ۱۷). در دوره مدرن با تمایز بین کار مردانه که در خارج از خانه انجام می‌شود و کار زنان که در خانه تعریف شده است، سامان دادن امور خانه از قبیل نظافت خانه، شست‌وشوی لباس، پخت غذا، نگهداری از کودکان و به طور کلی مسائلی که با خانه در ارتباط است، بر عهده زنان گذاشته شده است. از این‌رو تقسیم کار جنسیتی و تقسیم فضای متقارن با یکدیگر شکل گرفت (آزادارمکی، ۱۳۹۲: ۶۴).

رپاپورت (*Rappaport*)، مناسبات جنسیتی را به‌عنوان بخشی از عوامل فرهنگی - اجتماعی می‌داند که در نحوه شکل‌گیری خانه نقش دارد: "خصوصیاتی مانند نوع و زمان ارتباط اعضای خانواده، شیوه ملاقات با دیگران، حضور زنان در جامعه و میزان و چگونگی ارتباط مرد و زن در بیرون از خانه و درون آن در شکل‌گیری مسکن هر دوره تاریخی مؤثر بوده‌اند" (*Rappaport, 1969: 60-63*). تفاوت در نقش‌های جنسیتی بر اساس عوامل مختلفی از قبیل وضع اقتصادی، محیط زیست، استراتژی‌های سازگاری و درجه پیچیدگی جوامع تبیین و تعریف می‌شود و به صورت بدیهیات در مورد مشخصه‌های زن یا مرد بودن در اذهان جوامع نقش می‌بندد (نرسیسیانس، ۱۳۹۰: ۶۰).

نقش‌های جنسیت را می‌توان به عنوان رفتارهای مورد انتظار، نگرش‌ها، وظایف و رجحان‌هایی که یک جامعه به هر جنس نسبت می‌دهد، تعریف کرد (*Keller et al, 1994: 41*). دیدگاه‌های جامعه‌پذیری معتقدند که رفتار و نقش مناسب برای مردان و زنان، تا حدی به آموزه‌هایی برمی‌گردد که در طول جامعه‌پذیری داشته‌اند (*South & Spitze, 1994: 215*). نقش‌های جنسیتی، نقش‌هایی است که به لحاظ فرهنگی، مجموعه‌ای از رفتارهایی را که بر

اساس جنسیت تفکیک یافته‌اند، تعریف می‌کند؛ و ایدئولوژی نقش جنسیتی، به قضاوت‌های ارزشی درباره‌ی نقش‌های مناسب زنان و مردان، یا نشانه‌ها و ویژگی‌هایی که هر یک از دو جنس باید به نمایش بگذارند، اشاره می‌کند (Gibbons et al, 1997: 153). چودورو (Chodorow) تقسیم کار جنسیتی (درون خانه، بیرون خانه) را بنیان شکل‌گیری هویت جنسیتی دانسته است (معیل‌فر، ۱۳۸۳: ۱۸۴). برخی محققان در تعیین هویت جنسیتی، ساختار خانواده را مؤثر دانسته و در این حیطه، به عوامل قدرت، نظام پدرسالاری یا مادرسالاری و شیوه خانواده گسترده یا هسته‌ای اشاره داشته‌اند. بخشی از قدرت تصمیم‌گیری در خانواده به کارکرد نقش‌های سنتی جنس زن و مرد برمی‌گردد (Ritzer et al, 27: 1979). مردان باید در قلمرو عمومی و سیاست به کسب درآمد و تأمین خانواده خود بپردازند و زنان باید خانه‌نشین قلمرو خانگی باشند، به شوهر و فرزندان برسند و به حمایت مالی شوهر تکیه کنند (Davidoff et al, 1976).

به این ترتیب، از مجموعه آنچه گفته شد، طبقه اجتماعی و هنجارهای مربوط به آن (شاخص اجتماعی)، شیوه معیشت (شاخص اقتصادی) و آموزه‌های فرهنگی (شاخص فرهنگی) در شکل‌دهی به مفهوم جنسیت و نقش‌های جنسیتی در هر جامعه از شاخص‌های مهم هستند که در نمودار زیر نمایش داده شده است.

جدول شماره ۱: شاخص‌های معرف هویت جنسیتی

(منبع: یافته‌های نظری)

۵. تشریح شرایط اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی زن در دوره پهلوی

در حوزه اقتصادی در دوره پهلوی، شرایط کار در جامعه صنعتی نوین کاملاً متفاوت از دوره‌های قبل شد و جدایی کاملی میان دنیای خصوصی خانواده و دنیای عمومی کار ظاهر گشت. زنان و مردان موظف بودند نیمی از روز را در محل کار و بقیه اوقات را در خانه بگذرانند و طبیعی بود که در این شرایط، مسئله رسیدگی به خانه و فرزندان و ایفای نقش‌های خانوادگی برای هر دو جنس در کنار انجام وظایف شغلی جدی شد (رستگارخاله، ۱۳۸۵: ۱۷). در گذر از جامعه قدیم به جامعه نو، طی فرآیند صنعت‌گستری و نوسازی اقتصادی - اجتماعی در سایر نهادهای اجتماعی نظیر آموزش عالی، ارتباطات جمعی، گسترش شهرنشینی، قوانین کار و خانواده و حتی جنگ سبب گردید تا زمینه‌های مساعد و مطلوبی برای مشارکت زنان در فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی جامعه، به ویژه اشتغال در خارج از خانه فراهم گردد (همان: ۱۹). جنبه اقتصادی در منزلت اجتماعی زن در

خانواده و تعدیل در توزیع نقش‌های خانوادگی زمانی بهتر شناخته می‌شود که به ارزشیابی متفاوت کسب پول برای زنان و مردان توجه کنیم. با افزایش درآمد زن، شوهر حتی در آماده کردن غذا بیشتر از سابق و بیشتر از مردان دیگر کمک می‌کند (همان: ۱۹۹).

در حوزه فرهنگی - اجتماعی، فعالان حوزه جنبش زنان در دوره پهلوی بیانیه‌هایی منتشر کرده‌اند؛ مانند خانم نجمی علوی در تیرماه ۱۳۲۳ جزو نخستین گروه از زنان ایرانی است که به فعالیت در جنبش زنان پرداخته است. در بخشی از خاطرات نجمی علوی در کتابی تحت عنوان «ما هم در این خانه حقی داریم» به نقل از خانم ارانی در دومین کنگره زنان در تهران می‌نویسد: "زن، خواهان آزادی طبقاتی خویش است. در این راه، نخستین گام تدارک کار برای زنان است. اما بر خلاف این رأی، برخی می‌گویند که زن باید به کار خانگی اکتفا ورزد. ما این را می‌پذیریم، اما باید دید غرض از خانه چیست. در زمان‌های پیشین خانه عبارت بود از یک چهاردیواری که بشر در آن می‌زیست. اما به تدریج خانه گسترش یافت. دیوارها عقب کشیدند تا اینکه از محدوده یک کشور گذشت. تا جایی که می‌توان گفت امروز خانه زن یعنی «کانون اتحاد جهانی»" (احمدی، ۱۳۸۷: ۵۵). بانو فرح علوی از زنان تحصیل‌کرده دانشگاه و فعالان زن، سروده‌ای در وصف زن در مجله «بیداری ما» چاپ می‌کند که بخشی از آن که نشانگر روشنفکری در میان زنان و خارج شدن آنها از میان چهاردیواری خانه است، به شرح زیر است:

چشم امید و طمع از مرد آن قومی بریدن

که زنش در رده و مستور از انظار باشد

اتحاد و بسط علم از بهر جمله مرد و زن

بهترین دفع بلای ارتجاع و دشمن خون‌خوار باشد

(همان: ۶۵)

همچنین شکل‌گیری کانون بانوان تحت نظارت مستقیم خانواده پهلوی، بستری بود که در آن برخی تحولات در زمینه حقوق زنان به وقوع پیوست. این تحولات درباره زنان بیشتر به زنان طبقه بالا و متوسط به ویژه در مورد تحصیل و اشتغال مربوط می‌شد (صادقی، ۱۳۸۴: ۶۲). در حوزه فرهنگی، با تأسیس دانشگاه تهران در سال ۱۳۱۴، زمینه تحصیل زنان در دانشگاه فراهم شده بود. «بیداری ما» مراسم فارغ‌التحصیلی اولین زنان پزشک ایرانی را جشن گرفت و با چاپ تصویری از این زنان پزشک، سخنرانی را که در این جلسه ایراد

شده بود، در مجله منعکس کرد. در بخشی از این متن سخنرانی گفته می‌شود که این دسته از زنان، ضمن کسب دانش و علاوه بر امور دشوار خانه‌داری و شوهرداری متکفل هزینه زندگی خود نیز بوده‌اند (احمدی، ۱۳۸۷: ۷۵).

برخی دیگر از تحولات فرهنگی - اجتماعی زنان در دوره پهلوی در حوزه کشف حجاب و حضور در اماکن تفریحی و عمومی می‌شود. کشف حجاب در ۱۳۱۴ هجری/۱۹۳۶ میلادی دارای پیش‌زمینه‌های تاریخی زیادی بوده است. در واقع از اواخر قرن نوزدهم به بعد بسیاری از زنان با فرم سنتی حجاب مخالف بودند. برخی از آنها لباس‌های رنگی سنتی به تن می‌کردند و برخی چادرهای رنگی را به جای چادر سیاه می‌پوشیدند. عده‌ای به رغم برخوردهایی که با آنان صورت می‌گرفت، از پوشاندن سر خودداری می‌کردند. در کشف حجاب اجباری نیز بیش از تمایل دستگاه به آزادسازی زنان، پای مدرنیزاسیون اجباری به سبک نظام در بین بود (صادقی، ۱۳۸۴: ۴۱-۴۶). کشف حجاب و اختلاط زنان و مردان در مکان‌های عمومی مانند سینماها، کافه‌ها و هتل‌ها منجر به آن شد که میان زن سنتی و زن مدرن تمایز و شکافی عمیق ایجاد شود که سیاست‌های پهلوی دوم را شدت بخشید (همان: ۵۲).

تصویر ۱: اولین زنان پزشک ایرانی در دوره پهلوی

(منبع: احمدی، ۱۳۸۷: ۷۸)

۶. فضای آشیپ‌خانه - عرصه حضور زن در خانه دوره مدرن

در دوره مدرن با تمایز بین کار مردانه که در خارج از خانه انجام می‌شود و کار زنان که در خانه تعریف شده است، سامان دادن امور خانه از قبیل نظافت خانه، شست‌وشوی لباس،

پخت غذا، نگهداری از کودکان و به طور کلی مسائلی که با خانه در ارتباط است، بر عهده زنان گذاشته شده است؛ در حالی که جست‌وجوی کار و کسب درآمد بیشتر برای مردان در نظر گرفته شده است. از این‌رو تقسیم کار جنسیتی و تقسیم جنسیتی فضا متقارن با یکدیگر شکل گرفت (آزاد ارمکی، ۱۳۹۲: ۶۲). فریمن (Freeman) معتقد است "فشار برای وجود آشپزخانه‌های صنعتی و مجهز قرن بیستم، هرگز خاستگاه کمپین زنان نبوده است" و سپس اظهار می‌دارد که پیشرفت در ایجاد آشپزخانه‌های مجهز بخشی از اهداف یک کمپین در جهت «حفظ زن در موقعیت خود در مکان» است و "در آشپزخانه‌های مجهز، طراحی خلاقانه و سیاست محافظه‌کارانه باعث بهبود در سایر امور در خانه است" (Freeman, 1999-101). در سال‌های ۱۹۵۰، تعداد زیادی از زنان «خانه‌داری» را به عنوان یک شغل مهم (علی‌رغم اینکه پرداختی نسبت به آن صورت نمی‌گیرد) در نظر می‌گرفتند. آشپزخانه‌های رویایی و ابزارهای تکنولوژیکی پیشرفته، زنان جوان را دوباره به داخل خانه کشاند؛ جایی که زنان مدیر خانه هستند، به جای آنکه در محیط بیرون از خانه در نقش منشی ایفای نقش نمایند. در تحلیل این دوره ویژه، هایدن (Hayden) به یک سیستم اشاره می‌کند که در آن "مردان دسترنج خانواده را دریافت می‌کنند و در قبال آن مسئول تأمین معاش هستند، در حالی که همسرانشان مدیران خانه هستند که مسئول توجه به همسر و نگهداری از فرزندان هستند" (Hayden, 1981: 267). آشپزخانه عمدتاً جزو فضاهای مورد استفاده زنان در روز است. بسیاری از نظریه‌پردازان، فضاهای معماری و پیرامونی را به فضاهای مذکر و مونث تقسیم‌بندی کرده‌اند. آنها فضاهای مهربان‌تر، ایمن‌تر و بخشنده‌تر را جزو فضاهای زنانه و فضاهای خشن‌تر و غیرملموس‌تر چون فضاهای کاری و پرجنجال را فضاهای مردانه نامیده‌اند. این موضوع را واجکمن (Wajcman) این‌گونه بیان کرده است که "از جمله فضاهای جنسیتی، خانه است. خانه برای زن چون مکان و برای مرد همچون پناهگاه می‌باشد" (واجکمن، ۱۹۹۱، به نقل از آزاد ارمکی، ۱۳۹۲: ۶۶).

در طراحی فضای آشپزخانه نکات مختلفی مانند متراژ، فرم (باز، بسته-باز و بسته)، جانمایی و موقعیت قرارگیری آن نسبت سایر فضاها وجود دارد که در کمیت و کیفیت این فضا تاثیرگذارند. از سویی پیشرفت تکنولوژی و ظهور ابزار صنعتی، معماری این فضا را دستخوش تحولاتی کرد. در ایران، ورود و استفاده از این ابزار صنعتی مدرن مقارن با دوره پهلوی صورت می‌گیرد. در ادامه، مروری بر تاریخچه ظهور این تکنولوژی صورت می‌گیرد.

۷. مروری بر تاریخچه پیدایش ابداعات تکنولوژیکی در ابزارهای آشپزخانه و تأثیر آنها در طراحی و چیدمان آشپزخانه در دوره پهلوی (۱۹۷۸ - ۱۹۲۵ میلادی)

دوره پهلوی در تاریخ اروپا معادل سال‌های ۱۹۷۸-۱۹۲۵ میلادی است. با توجه به تأثیرپذیری دوره پهلوی از فرهنگ و تکنولوژی غرب، تاریخچه‌ای از تحولات فناوری ابزاری مورد استفاده در آشپزخانه به طور مختصر در همین دوره (۱۹۷۸-۱۹۲۵ میلادی) بررسی می‌شود. خوراک‌پزهای گازی در اولین دهه قرن نوزدهم اختراع شدند، اما تا سال ۱۸۵۰ کاربرد عمومی نداشتند. در آغاز این خوراک‌پزها در هتل‌ها و مؤسسات استفاده می‌شدند، اما استفاده خانگی تا سال ۱۹۲۴ (پهلوی آغازین) و پیدایش تنظیم‌کننده (رگلاتور) یا تنظیم‌کننده حرارت (ترموستات) ممکن نبود. پخت‌وپز الکتریکی در سال ۱۸۹۰ در انگلستان به وجود آمد، اما به واسطه طبیعت پراکنده و منقطع شبکه برق به کندی گسترش یافت. با این وجود زمانی که برق عمومی تر و با قیمتی پایین‌تر در دسترس قرار گرفت، خوراک‌پزهای برقی به آرامی گسترش و رواج خود را آغاز کردند اما تا سال ۱۹۳۰ (پهلوی میانی) کاربرد عمومی نداشتند. در سال ۱۸۶۰ فردیناند کاره (*Ferdinand Carre*)، نمونه اولیه‌ای برای یخچال تولید کرد که از آمونیاک به عنوان سردکننده استفاده می‌کرد اما تا دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ (پهلوی آغازین) به تولید انبوه نرسید. فریزر در جنگ جهانی دوم (پهلوی میانی) گسترش یافت. به طور مشابهی ماشین ظرفشویی دستی در سال ۱۸۶۵ به ثبت رسید، اما برای تولید انبوه ماشین‌های ظرفشویی امروزی به اجبار باید تا سال ۱۹۴۰ (پهلوی میانی) منتظر بمانیم. دورریزهای آشغال یا سینک‌های الکتریکی که در ابتدا این نام‌های عجیب و غریب را داشتند، در سال ۱۹۲۹ اختراع شدند و در سال ۱۹۳۵ (پهلوی آغازین) در آمریکا تولید شدند (*بادن پاول، ۱۳۹۱: ۲۶-۲۴*). تولید ماشین لباسشویی خودکار در دهه ۱۹۵۰، به طور مشخص عمل رختشویی بیرون از خانه را خانگی کرد (*سیراد، ۱۳۹۵: ۲۱۴*). تولید صنعتی ماشین‌های شست‌وشوی خانگی به سرعت در ایالات متحده آمریکا افزایش یافت و بین سال‌های ۱۹۳۰-۱۹۵۰ شوینده‌های برقی شایع شد؛ ولی در اروپای غربی، شوینده‌های برقی برای دستیابی به موفقیت، تا پس از جنگ جهانی دوم باید منتظر می‌ماندند. زنان خانه‌دار طبقه متوسط، پیشتاز رختشویی مدرن با استفاده از شوینده‌های برقی بود. نه تنها برای زنان خانه‌دار طبقه متوسط، بلکه همچنین برای زنان طبقه کارگر، خانه‌داری به موقعیت کدبانوگری ارتقا یافت. کار خانگی نشانه‌ی علاقه‌ی زن خانه‌دار به خانواده‌اش شد (*همان: ۲۲۹*). در طول بخش اولیه قرن بیستم تا زمان وقوع ناگهانی جنگ

جهانی اول، طراحی آشپزخانه با سرعت بسیار کمی پیشرفت کرد. سپس خدمتکاران زن به‌طور چشمگیری کاهش یافتند. بسیاری از زنان در کارخانه‌ها شغلی یافتند که برای اکثر آنان پول بیشتری به ارمغان می‌آورد و استقلال بیشتری به آنها می‌داد. بنابراین به تدریج خانواده‌های طبقه متوسط مجبور شدند بدون کمک خدمتکاران، کارهای خانه خود را اداره کنند. ابزارهای کوچک و تجهیزات جدید اختراع شدند و خوراک‌پزهای برقی و گازی جایگزین اجاق‌ها با قالب آهنی شدند (بادن پاول، ۱۳۹۱: ۲۶). در اواخر دهه ۱۹۲۰ و اوایل ۱۹۳۰ (پهلوی آغازین) سازندگان مبلمان، بازار آماده‌ای را برای کابینت‌های آشپزخانه یافتند. این کابینت‌ها طوری طراحی شده بود که تقریباً هر چیزی را که در آشپزی مورد نیاز بود، در خود جای دهند (همان: ۳۰). در اوایل دهه ۱۹۴۰ (پهلوی میانی) سه مرکز کاری تعریف شد که عبارتند از: ذخیره و نگهداری، پاک‌سازی و آماده‌سازی و نیز آشپزی و خدمت‌رسانی. در دهه ۵۰ این مطالعات در دانشگاه کورنل ادامه یافت. جایی که مفهوم آشپزخانه مثلی از آن نشأت گرفته است و آن ارتباط سه وسیله در آشپزخانه است که بیشترین کاربرد را دارند که عبارتند از: سینک، خوراک‌پز و یخچال. بعد از جنگ جهانی دوم (اواسط پهلوی میانی و پهلوی پایانی)، خدمتکاران در تمامی خانه‌ها به جز خانه‌های افراد بسیار متمول، به طور قابل ملاحظه‌ای ناپدید شدند. از میان رفتن آشپزخانه مجزا، با زوال تدریجی اتاق نهارخوری رسمی نیز در ارتباط است که در اغلب موارد آشپزخانه - غذاخوری جایگزین آنها شده است (همان: ۳۴-۳۲).

۸. معرفی نمونه‌ها

ظهور تکنولوژی و ابزار مدرن صنعتی با عملکردهای مختلف در آشپزخانه - به عنوان یکی از زنانه‌ترین عرصه‌های حضور زن در خانه - موجب تغییراتی در معماری این فضا می‌شود. در این پژوهش با انتخاب نمونه‌هایی از معماری مسکونی که برای اقشار مختلف فقیر، متوسط و مرفه در سه دوره پهلوی آغازین (۱۳۲۰-۱۳۰۴)، میانی (۱۳۴۰-۱۳۲۰) و پایانی (۱۳۵۷-۱۳۴۰) طراحی و ساخته شده است، به بررسی تطبیقی و تکاملی معماری فضای آشپزخانه تحت تأثیر تکنولوژی و جنسیت می‌پردازیم.

۱.۸ نمونه‌های مرتبط با دوره پهلوی آغازین (۱۳۲۰-۱۳۰۴)

در این دوره، عمده ساخت و سازهای مسکونی به صورت خانه‌های مسکونی است. هر چند در میان کارهای برخی معماران مانند وارطان هوانسیان مجتمع‌های آپارتمانی به چشم می‌خورد، لکن این ساختمان‌ها کاربری مختلط تجاری، اداری و مسکونی داشتند و عموماً در سه تا پنج طبقه ساخته می‌شدند (کامی‌شیرازی، ۱۳۹۱: ۶). در این تحقیق، خانه مینایی به عنوان نمونه مورد بررسی قشر مرفه با توجه به اسناد موجود انتخاب شده است. متأسفانه هیچ‌گونه اطلاعات مستندی از خانه‌های اقشار دیگر در دسترس نبود. لذا به بررسی این نمونه از این دوره بسنده می‌کنیم.

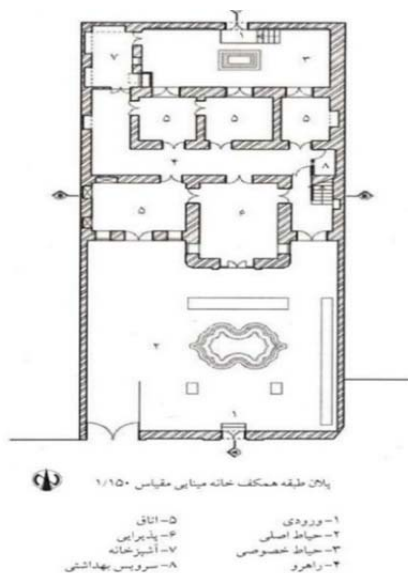
۱.۱.۸ خانه مینایی (قشر مرفه)

این خانه با مساحت ۴۸۰ مترمربع در خیابان ولیعصر در محله اشراف‌نشین تهران واقع است و مربوط به دوره پهلوی اول می‌باشد. این خانه مثل بیشتر خانه‌های قدیمی اتاق‌های تو در تو دارد که داخل تعدادی از آنها شومینه کار گذاشته شده است (اریاب معروف، ۱۳۹۴: ۱۹۴). طراحی این خانه مشتمل بر دو طبقه است که طبقه همکف آن شامل چهار اتاق، پذیرایی، آشپزخانه، حیاط اصلی، حیاط خصوصی، راهرو و سرویس بهداشتی است و طبقه دوم شامل چهار اتاق، پذیرایی، راهرو، حمام، انبار و آشپزخانه است. قابل ذکر است که مطابق گفته احمدرضا مینایی ایجاد یک آشپزخانه در طبقه دوم، تنها تغییری است که در پلان انجام شده تا بچه‌ها راحت‌تر زندگی کنند (گزارش ثبتی میراث فرهنگی، به نقل از اریاب معروف، ۱۳۹۴: ۱۹۵).

تصویر ۲: خانه مینایی

(منبع: ارباب معروف، ۱۳۹۴: ۱۹۴)

تصویر ۳: پلان همکف خانه مینایی

(منبع: آرشبو میراث فرهنگی)

۲.۸ نمونه‌های مرتبط با دوره پهلوی میانی (۱۳۴۰-۱۳۲۰)

در این دوره، گرایش به معماری مدرن، عمدتاً از طریق ساخت خانه‌ها و مجتمع‌های مسکونی، در اوج خود بود. این گرایش از سوی دو نهاد حمایت می‌شد: «بانک ساختمانی»، با شعار «ساخت خانه‌های ارزان‌قیمت»، و فارغ‌التحصیلان معماری دانشگاه‌های داخل و خارج از کشور (بانی مسعود، ۱۳۱۹: ۲۵۳-۲۵۴). در انتخاب نمونه‌های این دوره، کوی چهارصد دستگاه در بررسی قشر فقیر، کوی نارمک در بررسی قشر متوسط بالا و خانه زند نوایی در بررسی قشر مرفه انتخاب شد.

۱.۲.۸ کوی چهارصد دستگاه (قشر فقیر)

اولین قدم دولت برای احداث مسکن ارزان‌قیمت دولتی، کوی چهارصد دستگاه (۱۳۲۹-۱۳۲۵) واقع در شرق تهران در خیابان پیروزی بود که توسط مهندس علی صادق طراحی شد. ساکنان اولیه کوی چهارصد دستگاه، گودنشینان بی‌بضاعتی بوده‌اند و به همین دلیل مجموعه در آغاز از شأن و مطلوبیت زیستی چندانی برخوردار نبوده است (مهندسین مشاور نقش محیط، ۱۳۷۷: ۲۹۵). این خانه‌ها شامل چهار اتاق در قسمت شمالی حیاط و انبار و آشپزخانه و سرویس بهداشتی در قسمت جنوبی حیاط است. یعنی برای استفاده از آشپزخانه و سرویس بهداشتی افراد خانواده مجبور به عبور از حیاط به فضای بیرون هستند و این در حقیقت آسایش ساکنان این خانه‌ها را کم کرده است (کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۳۹-۴۰).

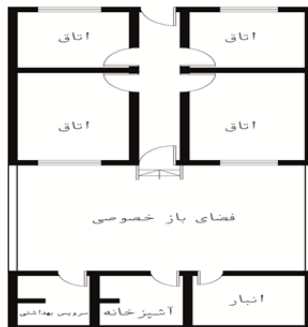

تصویر ۴: منظر بیرونی خانه‌ای در چهارصد دستگاه

(منبع: نگارندگان)

تصویر ۵: حیاط درونی خانه
(منبع: نگارندگان)

تصویر ۶: پلان خانه
(منبع: کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۴۲)

۲.۲.۸ کوی نارمک (قشر متوسط)

با روی کار آمدن دولت ملی دکتر مصدق و تدوین برنامه‌های دولتی تأمین مسکن، فکر احداث کوی‌های مسکونی جهت عموم مردم و کارمندان و کارگران دولتی مطرح شد که کوی نارمک در شمال شرق تهران (سال ۱۳۳۱) از اولین اقدامات آن زمان است (جهان‌پور، ۱۳۸۰: ۱۲۲). قطعات تفکیکی متنوع کوی نارمک به صورت خانه‌سازی در ۱ تا ۲ طبقه و

تأثیر سبک زندگی در سازمان فضایی معماری مسکونی در ایران ... ۴۹

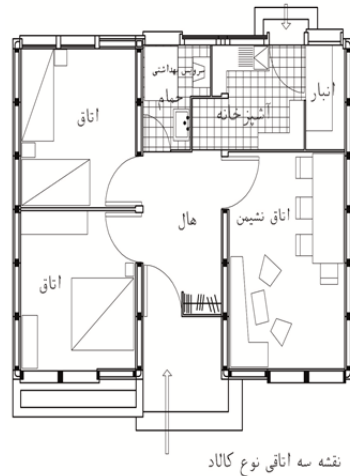
تعداد ۲ تا ۳ اتاق است. سایر فضاها شامل پذیرایی و نهارخوری، هال، آشپزخانه، سرویس بهداشتی، انبار، حمام و بالکن می‌شود.

تصویر ۷: خانه‌ای در کوی نارمک
(منبع: نگارندگان)

تصویر ۸: خانه‌ای در کوی نارمک
(منبع: نگارندگان)

تصویر ۹: نقشه خانه سه اتاقی در نارمک
(منبع: خدایار، ۱۳۳۶: ۲۰)

۳.۲.۸ خانه زند نوایی (قشر مرفه)

این خانه در ضلع شمال شرق میدان فلسطین حدود سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ توسط «ولی زند نوایی» ساخته شده است. در حال حاضر خالی از سکنه است و متأسفانه بخشی از آن نیز تخریب شده است (صوابی، ۱۳۱۹).

تصویر ۱۰: نمای بیرونی خانه زند
(منبع: نگارندگان)

تصویر ۱۱: نمای درونی خانه زند

(منبع: نگارندگان)

تصویر ۱۲: پلان زیرزمین خانه زند

(منبع: آرشیو میراث فرهنگی)

۳۸ نمونه‌های مرتبط با دوره پهلوی پایانی (۱۳۵۷-۱۳۴۰)

در این دوره با ورود درآمدهای نفتی، طبقه متوسط بزرگ میشود. اقشار رده‌های پایین طبقه متوسط مثل کارمندان رده پایین و فرهنگیان به سرعت شروع به رشد می‌کنند که باعث

تحول در ساخت‌وسازهای شهری می‌شود. سلیق گوناگون و فرهنگ‌های قومی متفاوت در جاهای مختلف شهر تبلور می‌یابد و این سنت که هر کس خانه خود را به شکلی که می‌خواهد بنا کند، را رواج می‌دهد (فکوهی، ۱۳۸۳: ۱۹۵). در این دوره، خانه‌های مسکونی کوی کن (قشر فقیر)، کوی مهران (قشر متوسط) و شهرآرا (قشر مرفه) به عنوان نمونه‌های موردی جهت بررسی و تحلیل فضای آشپزخانه انتخاب شدند.

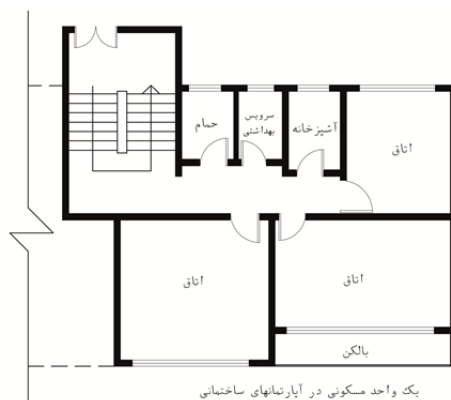
۱.۳.۸ کوی کن (قشر فقیر)

ساخت پروژه آپارتمان‌سازی کوی کن در شمال‌غرب تهران و برای اقشار با درآمد پایین در سال ۱۳۳۹ شروع و در سال ۱۳۴۳ خاتمه یافت. هر واحد مسکونی در آپارتمان‌های چهار طبقه ۱۰۰۰ دستگاه کوی کن دارای دو اتاق در طرف جنوب، یک اتاق، آشپزخانه، سرویس بهداشتی و حمام در طرف شمال است. راهرو در این آپارتمان‌ها بسیار باریک و فاقد نور طبیعی و مناسب است. موقعیت سرویس بهداشتی، حمام و آشپزخانه بسیار کوچک در سمت شمالی آپارتمان، موجب عدم استفاده از باد شمالی در تابستان است و ایجاد جریان هوا در اتاق‌ها با اختلال روبه‌رو می‌شود (کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۲۲-۲۴).

تصویر ۱۳: منطقه آپارتمانی کن

(منبع: نشریه سازمان مسکن: ۱۲)

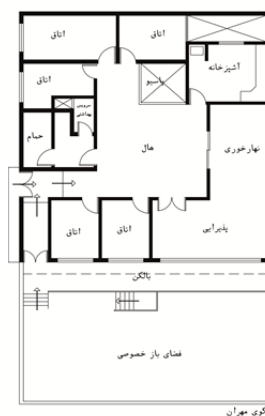
تصویر ۱۴: پلان واحد مسکونی آپارتمان کوی کن
(منبع: کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۱۴)

۲.۳.۸ کوی مهران (قشر متوسط)

کوی مهران در شمال غرب تهران برای اقشار درآمدی متوسط در سالهای ۱۳۵۰ ساخته شد. این کوی، مجموعه‌ای از خانه‌های یک و دو طبقه با ۳ تا ۵ اتاق است و اکثر خانه‌ها یک طبقه هستند. در این خانه‌ها، فضای هال مرکزی نسبت به سایر فضاها بسیار بزرگ بوده و اتاق خواب‌ها کوچک و در بسیاری از موارد فاقد نور مناسب هستند. بعضی اتاق خواب‌ها به سمت شرق یا غرب پنجره دارند که از نظر درجه حرارت و جریان هوا در تابستان نامناسب هستند. در پلان خانه‌های این دوره، نخستین بار فضای پاسیو در طراحی دیده می‌شود و نورگیری آشپزخانه از طریق این فضا صورت می‌گیرد (همان: ۱۹).

تصویر ۱۵: کوی مهران
(منبع: کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۲۰)

تصویر ۱۶: پلان خانه یک طبقه در کوی مهران
(منبع: کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۲۰)

۳.۳.۸ شهرآرا (قشر مرفه)

شهرآرا در غرب تهران برای گروه‌های درآمدی متوسط بالا و مرفه در سال ۱۳۴۰ تأسیس شده است (مهندسین مشاور نقش محیط، ۱۳۷۷: ۴۰۷). در طرح خانه‌های دو طبقه، اتاق

تأثیر سبک زندگی در سازمان فضایی معماری مسکونی در ایران ... ۵۵

پذیرایی و نهارخوری، آشپزخانه و سرویس بهداشتی در طبقه اول قرار دارند که توسط هالی با اندازه مناسب به یکدیگر ارتباط پیدا می‌کنند، ۵ اتاق خواب و حمام در طبقه دوم قرار دارند و فضای بزرگی با پنجره‌های فراوان رو به شمال در طبقه دوم محل خوبی برای اجتماع روزانه اعضای خانواده است.

تصویر ۱۷: کوی شهرآرا

(منبع: طالبی و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۴)

تصویر ۱۸: پلان خانه‌های دو طبقه شهرآرا

(منبع: کیاکجوری، ۱۳۵۱: ۱۴)

۹. تحلیل نمونه‌ها

در بخش قبل، نمونه‌هایی از دوره پهلوی معرفی شدند که معیار انتخاب آنها یکی بر اساس طبقه اجتماعی قشر ساکن و دیگری نشان دادن بیشترین تغییرات در ساختار و شکل خانه و موقعیت فضای مطبخ (آشپزخانه) بر اساس مدارک و مستندات موجود بوده است. در این بخش به تحلیل نمونه‌ها پرداخته می‌شود.

۱.۹ تحلیل تأثیر تکنولوژی بر طراحی فضای مطبخ - آشپزخانه دوره پهلوی

برای اینکه مقایسه دقیق‌تری از چگونگی تأثیر تکنولوژی بر طراحی فضای مطبخ داشته باشیم، اشاره کوتاهی بر وضعیت مطبخ در دوره قبل (قاجار) خواهیم داشت. در دوره قاجار، فضای مطبخ فقط مخصوص پخت و پز بوده است و ظروف کثیف در حوض داخل حیاط شسته می‌شد و برخی از مواد اولیه در زیرزمین نگهداری می‌شد. دو مایع آب و نفت در تحول ساختاری و کالبدی فضا به شکل امروزی آن تأثیرگذار بودند. در ابتدا، رسیدن لوله آب شرب به درب منازل باعث شد که برای سهولت در استفاده و با توجه به اینکه تکنیک لوله‌کشی وجود نداشت و آب مصرفی به این روش بسیار بهداشتی‌تر از آب حوض برای شست‌وشو بود، لگن‌های کنار حوض در کنار درب ورودی مکان‌یابی شد و چون لوله فاضلاب وجود نداشت، از سطلی در زیر این لگن‌ها برای تخلیه استفاده می‌شد. استفاده از نفت به جای هیزم و کنجاله و ذغال در گرمایش ساختمان، روش دیگری شد تا برای پخت‌وپز از بخاری‌های والر (برند تجاری) کمک گیرند و بدین ترتیب با قرار دادن بخاری و سپس اجاق گاز، این فضا صاحب دومین عملکرد خود شد (امینی و سلطان‌زاده، ۱۳۹۶: ۳۴۴). طبق توصیفات موجود در سفرنامه خانم کولیوررایس در دهه ۱۹۲۰، مطبخ در دوره قاجار یک «اجاق‌دان» است که بدنه و کف آن از ورق آهن است و زیر آن حفره‌ای وجود دارد (کولیوررایس، ۱۳۶۶، ۱۳۳). این فضا در طبقه همکف بوده است. این نحوه اجاق‌بندی تا یک نسل بعد که آشپزخانه‌ها به زیرزمین انتقال یافت (دوره رضاشاه) و حتی زمانی که به داخل خانه‌ها هم آمد (اوایل پهلوی دوم) تداوم داشته است و در واقع ورود صنایع فلزی و کابینت است که آن را به تدریج محو می‌کند.

تأثیر سبک زندگی در سازمان فضایی معماری مسکونی در ایران ... ۵۷

تصاویر ۱۹ و ۲۰: نمونه‌هایی از مطبخ ایرانی

(<https://historyphoto.persianblog.ir>)

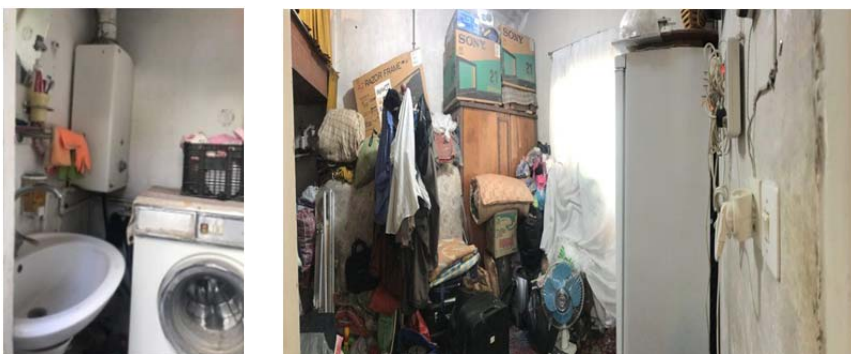
تصویر ۲۱: آشپزخانه مدرن صنعتی ۱۹۲۶

(<https://en.wikipedia.org>)

برای نگهداری غذا نیز از یخچال که جزو مبلمان تجملاتی محسوب می‌شد و در اتاق نشیمن قرار می‌گرفت، استفاده شد که به مرور زمان به یک وسیله کاملاً ضروری و معمولی هر زندگی تبدیل شد. در دهه‌های بعد، فریزر برای نگهداری طولانی‌تر مواد غذایی و سپس ماشین لباسشویی به این فضا اضافه شدند و عملکردهای این فضا را به شکل امروزی آن کامل کردند (امینی و سلطان‌زاده، ۱۳۹۶: ۳۴۵). فقدان فضای لازم در آشپزخانه مسکن‌های دولتی باعث می‌شد افراد ماشین‌های لباسشویی خود را در بالکن و یخچال فریزر را در حال یا اتاق نشیمن بگذارند، چون فضای کافی برای آنها در آشپزخانه در نظر گرفته نشده بود (سیراد، ۱۳۹۵: ۱۴۲). فرآیند رختشویی و ویژگی‌هایش به ندرت فضای مخصوص خود را دریافت می‌کرد؛ فضایی که اعضای جنبش عقلانی‌سازی و معماران همراهشان نامی بر آن نهاده باشند. ظرفشویی‌ها در خانه‌های شخصی تنها مکان‌هایی بود که در اصل، برای شست‌وشو ساخته شده بود؛ هر چند در آپارتمان‌های کوچک مدرن همین فضای ظرفشویی نیز وجود نداشت. به نظر می‌رسید معماران فرآیند رختشویی را به نصب یک وسیله شست‌وشو که با احتیاط به صورت توکار در آشپزخانه یا در حمام پنهان می‌شود، تقلیل می‌دادند؛ در حالی که فرآیندهای جمع‌آوری لباس، خشک کردن و اتوکشی را فراموش کرده‌اند. ماشین‌های لباسشویی سرگردان هنوز به صورت آواره در خانه باقی مانده‌اند (همان: ۲۳۰). افراد در صورت وجود فضای اضافی، تمایل به ایجاد یک اتاق رختشویی جدا دارند. شرایط مادی ممکن است دامنه مکان‌های ممکن برای ماشین لباسشویی را محدود کند. مکان‌هایی مانند آشپزخانه‌ها، حمام‌ها، سرداب‌ها و گاراژها پیرامون شیر آب و مجرای خروجی ساخته می‌شوند. علاوه بر تسهیلات مادی، قراردادهای فرهنگی نیز مکان‌های مناسب را برای ماشین‌های لباسشویی آواره تعیین کرده‌اند. طراحی داخلی قرن نوزدهم، همه فعالیت‌های مربوط به تمیز کردن را در نواحی پشت خانه مانند آشپزخانه، حمام و توالت پنهان می‌کردند؛ نواحی‌ای که مهمانان به ندرت آنها را می‌دیدند (همان: ۲۳۱).

تصویر ۲۲. چیدمان آشپزخانه در خانه‌ای واقع در کوی چهارصد دستگاه (پهلوی میانی).
(منبع: نگارندگان)

تصاویر ۲۳ و ۲۴. موقعیت یخچال در اتاق و ماشین لباسشویی در دستشویی به دلیل عدم
پیش‌بینی فضا برای آنها در آشپزخانه
(منبع: نگارندگان)

مطالب ذکر شده، بیانگر سیر ورود و نفوذ فناوری‌های تکنولوژیکی در طراحی فضاهای مطبخ است؛ به نحوی که در آشپزخانه‌های معاصر، سه نقش عمده پخت‌وپز، نگهداری مواد اولیه و شستن ظروف تعریف می‌شود. در واقع این تغییر کاربری‌ها در نام‌گذاری این فضا از مطبخ (محل پخت‌وپز) به آشپزخانه تأثیرگذار بوده است.

۱.۱.۹ تحلیل تأثیر تکنولوژی بر فضای مطبخ - آشپزخانه از بُعد کمی

در بیان مقایسه کمی آشپزخانه‌ها در میان طبقات اجتماعی مختلف در دوره‌های آغازین تا پایانی پهلوی، آشپزخانه‌ها مساحت‌های مختلفی را به خود اختصاص می‌دهند که در نمونه‌های مورد بررسی، این عدد بازه‌ای میان ۴/۵۰ تا ۱۸ مترمربع است. در میان گونه‌های مسکن اقشار متوسط و فقیر، این مساحت تقریباً ۵/۵۰ مترمربع است و در گونه‌های مرفه این مساحت حدود ۱۲ مترمربع است. این اختلاف نشان‌دهنده‌ی قدرت مالی صاحبان خانه است، ضمن اینکه افزایش وسعت آشپزخانه در گونه‌های مرفه امکان ایجاد دو دسترسی به آشپزخانه که یکی به طرف فضاهای خصوصی‌تر (اتاق‌ها) و دیگری به طرف فضاهای عمومی‌تر (پذیرایی و نهارخوری) است، می‌دهد. از سویی تقلیل در وسعت آشپزخانه‌های گروه‌های فقیر و متوسط، بیانگر تحول فرهنگی اجتماعی است که مدرنیست‌ها تحت تأثیر پیشرفت تکنولوژی، آن را ترویج کردند. این دیدگاه را به خوبی می‌توان در آشپزخانه مشهور غرب تحت عنوان «آشپزخانه‌های فرانکفورتی» طراحی‌گرفته لیوتسکی (Grete Levytsky) برای طرح‌های مسکونی فرانکفورت جدید ملاحظه کرد. این آشپزخانه که به صورت کاملاً صنعتی و به بیان خودِ طراح با الگوگیری از نمونه‌های آشپزخانه در قطار و کشتی، طراحی شد و به صورتی بود که به طور کامل در کارخانه سرهم‌بندی و با جرثقیل در محل نصب می‌شد، نمونه‌ای واقعی از ماشین زندگی مدرنیست‌ها شمرده شده است (ناری‌قمی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱).

۲.۱.۹ تحلیل تأثیر تکنولوژی بر فضای مطبخ - آشپزخانه از بُعد کیفی

در بیان فرم و موقعیت قرارگیری، آشپزخانه‌های دوره پهلوی عموماً به شکل مستطیل و در فرم بسته در تراز واحد مسکونی و یا طبقه همکف بنا قرار دارند. تنها در خانه زند نوایی، آشپزخانه در طبقه زیرزمین بوده است که بعدها نیز آشپزخانه‌ای در طبقه همکف برای سهولت ساکنان در نظر گرفته می‌شود. تقریباً همه آشپزخانه‌ها در کنار راهروی مرکزی، حیاط خلوت، انبار و سرویس بهداشتی قرار گرفتند. همجواری آشپزخانه با حیاط خلوت در این دوره تا حد زیادی بستگی به طبقه اجتماعی صاحبان خانه‌ها دارد که در بخش بعد بررسی می‌شود. علاوه بر اینها به نظر می‌رسد همجواری آشپزخانه و سرویس بهداشتی بر اساس تکنیک‌های ساخت در زمینه تکنولوژی آبرسانی، لوله‌کشی، عایق‌کاری و مصالح ساختمانی باشد که در همه نمونه‌های این دوره به جز خانه مینایی به چشم می‌خورد.

راهروی مرکزی امکان ارتباط و دسترسی از آشپزخانه به سایر فضاهای خانه را فراهم می‌کند. همچنین همجواری آشپزخانه با انبارها نیز به احتمال زیاد برای ذخیره و نگهداری آذوقه و سهولت دسترسی به آن در کنار آشپزخانه در نظر گرفته شده است.

۲.۹ تحلیل رابطه متغیر جنسیت و طبقه اجتماعی بر طراحی فضای مطبخ آشپزخانه

در بیان تأثیر جنسیت زنان در طراحی فضای مطبخ، پیشرفت تکنولوژی و تحولات فرهنگی زمان نقش عمده‌ای در سازماندهی این فضا به عنوان مهم‌ترین عرصه زنان در خانه دارد؛ به نحوی که در طراحی پلان‌های مسکونی از دوره پهلوی آغازین، فضای سرداب که در گذشته برای نگهداری مواد غذایی وجود داشت، کم‌کم از بین می‌رود و جای خود را به یخچال می‌دهد. همچنین در حیاط خانه‌های فقیر و متوسط (چهارصد دستگاه در پهلوی میانی و مهران در پهلوی پایانی) حوض حیاط حذف می‌شود، زیرا شست‌وشو از طریق لوله‌کشی شهری صورت می‌گیرد و این فضا نیز در آشپزخانه تأمین می‌شود. با آمدن اجاق گاز، آشپزخانه از یک فضای منزوی و دودی و سیاه در گوشه‌ای از حیاط، کم‌کم وارد خانه شده و بعدها در مرکز پلان قرار می‌گیرد تا دسترسی آن از فضاهای مختلف خانه میسر باشد. این تغییر همگام با تحولات فرهنگی - اجتماعی در دوره پهلوی صورت می‌گیرد و باعث می‌شود تا عرصه‌های مشترک حضور زن و مرد در خانه فراهم شود و عرصه‌های تفکیک جنسیتی به ویژه در طبقات فقیر و متوسط کاهش یابد؛ هر چند عوامل دیگری از جمله سیاست‌های برنامه‌ریزی در حوزه تأمین مسکن به ویژه در دوره پهلوی میانی با توجه به افزایش مهاجرت‌ها از روستا به شهر و کمبود زمین باعث شد تا ساخت‌وسازها از حالت خصوصی (گسترده در مقیاس افقی) به آپارتمانی (توسعه در مقیاس عمودی) تغییر کند که این خود امکان طراحی عرصه‌های تفکیک جنسیتی برای اقشار فقیر و متوسط جامعه را در نتیجه کمبود فضا، کم کرده است. این موضوع در نارمک (طبقه متوسط پهلوی میانی)، کن (طبقه فقیر پهلوی پایانی) و مهران (طبقه متوسط پهلوی پایانی) مشهود است که آشپزخانه در قلب این خانه‌ها نفوذ کرده است. لکن در میان قشر مرفه، به دلیل بنیه مالی صاحبان خانه و اینکه غالباً کارگران خانگی در این خانه‌ها فعالیت دارند، عرصه‌های جنسیتی همچنان هویت مستقل خود را حفظ کرده‌اند. در خانه مینایی (طبقه مرفه پهلوی آغازین)، مطبخ همچنان فضایی با دسترسی مجزا از حیاط خصوصی در پشت عمارت است. هر چند از

طریق یک ورودی به راهروی مرکزی خانه نیز راه دارد. از طریق این راهرو، دسترسی به اتاق پذیرایی و سایر اتاق‌ها میسر خواهد بود. به نظر می‌رسد دو حیاط به صورت اندرونی و بیرونی با دسترسی‌های جداگانه در طرح پلان این خانه، تأکید بر فضاهای زنانه و مردانه و تفکیک عرصه‌های جنسیتی دارد. موقعیت آشپزخانه در فضایی بینابین اندرون و بیرون در نظر گرفته شده است که دسترسی را به اتاق پذیرایی آسان کند. در خانه زند نوایی (طبقه مرفه پهلوی میانی) نیز، موقعیت آشپزخانه در زیرزمین و دسترسی به آن از طریق یک درب مجزا در طرف دیگر عمارت نیز تأکیدی بر این تفکیک عرصه جنسیتی دارد. در طرح خانه‌های دو طبقه شهرآرا (طبقه مرفه پهلوی پایانی) نیز آشپزخانه دو ورودی جداگانه دارد که یکی به طرف اتاق و دیگری پس از گذر از یک فضای فیلتر به طرف فضای نهارخوری و پذیرایی هدایت می‌شود. اتاق نهارخوری در این دوره در طرح پلان به صورت مجزا و در ارتباط با آشپزخانه و پذیرایی پدیدار می‌شود. این عملکرد در معماری گذشته در اتاق سه دری که کلیه فعالیت‌های ساکنین خانه انجام می‌شده، اتفاق می‌افتاده است. اضافه شدن مبلمان مدرن برای هر عملکردی خاص باعث گشت فضاها از چندعملکردی به تک‌عملکردی تغییر کنند و یا اگر عملکردی مثل نهار خوردن وجود نداشت، فضایی مجزا برای آن ساخته شود.

جدول ۱. سیر تغییراتی کمی و کیفی مطبخ در دوره پهلوی

تقسیم‌بندی دوره پهلوی	نمونه مورد بررسی	قشر	ویژگی‌های کمی و کیفی مطبخ		موقعیت قرارگیری	سرویس و حمام اتبار راهرو حیاط در
			مساحت	شکل فرم باز، بسته - باز و بسته		
آغازین (۱۳۲۰-۱۳۰۴)	خانه آقای مینایی	مرفه	۱۸	مستطیل فرم بسته	حیاط خلوت راهرو طبقه همکف	

	همکف	انبار حیاط خلوت سرویس بهداشتی	مستطیل	۴/۵۰	فقیر	چهارصد دستگاه	میانی (۱۳۴۰-۱۳۲۰)
			فرم بسته				
	درون واحد	انبار سرویس بهداشتی هال پذیرایی	L شکل	۶/۵۰	متوسط	نارمک	
			فرم بسته				
	زیرزمین	اتاق انبار سرویس بهداشتی راهرو مرکزی حیاط خلوت	مستطیل	۱۰/۵۰	مرفه	خانه زند نوایی	
			فرم بسته				
	درون واحد	سرویس بهداشتی راهرو مرکزی اتاق	مستطیل	۶/۵۰	فقیر	کن	
			فرم بسته				
	همکف	پاسیو (نورگیر) نهارخوری و پذیرایی	مستطیل	۱۱	متوسط	مهران	پایانی (۱۳۵۷-۱۳۴۰)
			فرم بسته				
	همکف	سرویس بهداشتی نهارخوری	مستطیل	۱۶	مرفه	شهرآرا	
			فرم بسته				

(منبع: نگارندگان)

۱۰. نتیجه‌گیری

بررسی‌های انجام گرفته در ارتباط با فضای مطبخ در خانه‌های دوره پهلوی نشان می‌دهد این فضا به عنوان یکی از مهمترین عرصه‌های حضور زنان در خانه، بر اثر تحولات مختلف به ویژه با توجه به ظهور کالاها و فناوری‌های تکنولوژیکی و تغییر در سبک زندگی دچار دگرگونی شده است. شاخص‌های مربوط به جنسیت از جمله طبقه اجتماعی و هنجارهای مربوط به آن (شاخص اجتماعی)، شیوه معیشت (شاخص اقتصادی) و آموزه‌های فرهنگی (شاخص فرهنگی) در این دوره باعث تساوی زن و مرد به ویژه در طبقات متوسط و مرفه اجتماع می‌شود و زن نیز در عرصه اجتماع در کنار مردان حضور می‌یابد که این خود بر طراحی فضاهای داخلی معماری مسکونی و به ویژه آشپزخانه تأثیر گذاشته؛ به نحوی که موقعیت آشپزخانه از حالت منزوی در گوشه حیاط در دوره پهلوی و یا از طبقه زیرزمین در دوره پهلوی میانی به درون واحد و یا طبقه همکف در دوره پهلوی پایانی نقل مکان می‌یابد. از سویی جانمایی آن نسبت به سایر فضاهای خانه تغییر می‌یابد؛ به نحوی که فضاهای تفکیک‌کننده حریم جنسیتی، مانند حیاط‌های اندرونی که زمانی فعالیت‌های فضای مطبخ در ارتباط با این فضا صورت می‌گرفت و یا راهروهای طویل که جزو مسیرهای حریم جنسیتی از مطبخ به سایر فضاها در پهلوی آغازین محسوب می‌شد، جای خود را به فضای بینابین (هال) در اواخر پهلوی میانی و پایانی می‌دهند. این فضا که هسته اصلی تعاملات اجتماعی و حضور اعضای خانواده در کنار هم است، در ارتباط مستقیم با آشپزخانه قرار گرفته و به این ترتیب حضور زن در کلیت خانه تحقق می‌یابد. از سویی همگام با تحولات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، تحولات تکنولوژیکی دوره مدرن زمینه‌ساز تغییرات اساسی در طراحی فضای مطبخ می‌شود. به نحوی که این فضا از کاربری پخت‌وپز (مطبخ) در دوره پهلوی آغازین به کاربری‌های پخت‌وپز، شست‌وشو و نگهداری مواد اولیه (پهلوی میانی و پهلوی پایانی) تغییر می‌یابد. این امر در کنار سایر تکنولوژی‌های ساخت‌وساز اعم از لوله‌کشی آب و گاز شهری باعث انتقال آشپزخانه از خارج از خانه به داخل می‌شود. همچنین فضاهای جدیدی در ارتباط با آشپزخانه مانند هال و اتاق نهارخوری در پهلوی پایانی شکل می‌گیرد که از مقتضیات شکل‌گیری فضاهای تک‌عملکردی دوره مدرن است. جداول ۲ و ۳ اثربخشی تحولات جنسیتی زنان و تکنولوژی مدرن را در ارتباط با تحولات فضای مطبخ و سپس آشپزخانه نمایش داده است.

جدول ۲. تأثیر زنان در طراحی معماری فضای مطبخ - آشپزخانه دوره پهلوی

بازتاب شاخص‌ها در فضای معماری مطبخ - آشپزخانه	بازتاب شاخص‌ها در فضای اجتماعی	شاخص‌های فرعی هویت جنسیتی	شاخص‌های اصلی هویت جنسیتی
عدم تفکیک اندرونی و بیرونی و انتقال آشپزخانه از گوشه حیاط و زیرزمین به داخل خانه	تساوی زن و مرد به ویژه در طبقات متوسط و مرفه اجتماع	ساختار قدرت	
قرارگیری آشپزخانه در عرصه‌های مشترک زن و مرد درون خانه در ارتباط با سایر فضاها	حضور زنان در کنار مردان در عرصه‌های عمومی و خصوصی	هنجارهای اجتماعی	
<p>- مجهز شدن فضای آشپزخانه توسط تکنولوژی مدرن مانند کابینت، یخچال، لباسشویی و در نظرگیری آنها در طراحی داخلی فضای آشپزخانه - در قشر متوسط و مرفه، عموماً آشپزخانه به یک فضای هال مانند (نشیمن) راه دارد که موقعیت بینابینی دارد و همه فضاها را به یکدیگر مرتبط می‌کند. به این ترتیب بر عدم تفکیک عرصه‌های جنسیتی تأکید می‌شود و حضور زنان مدرن در کلیت فضای خانه تحقق می‌یابد.</p>	<p>زن مدرن</p> <p>↑</p> <p>اجتماع‌پذیری و آزادی حقوق زنان تشکیل کانون‌های بانوان انتشار مجلات در حوزه زنان</p> <p>↓</p>	<p>مرفه</p> <p>متوسط</p> <p>طبقه اجتماعی</p>	عوامل اجتماعی

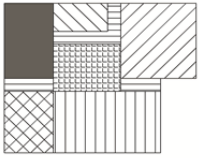
<p>- بهره‌مندی از حداقل مساحت جهت تجهیز آشپزخانه از تجهیزات مدرن. بعضاً به دلیل عدم استطاعت مالی مناسب این گروه در تأمین تجهیزات تکنولوژیکی - در قشر فقیر، عموماً آشپزخانه به یک راهروی مرکزی راه دارد و از آنجا به طرف اتاق‌های مختلف هدایت می‌شود. این نحوه طراحی با هدف صرفه اقتصادی زمین برای این گروه، با نگرش سنتی و تفکیک جنسیتی فضایی زن سنتی هماهنگی دارد.</p>	<p>زن سنتی</p>	<p>عدم برخورداری زنان از تحصیلات، اشتغال مناسب و آزادی</p>	<p>فقیر</p>		
<p>آشپزخانه به عنوان یک فضای بینابین (عرصه مشترک) میان فضاهای خصوصی اتاق‌ها و فضاهای عمومی و جمعی (نشیمن و پذیرایی) قرار می‌گیرد که باعث تعاملات بیشتر اعضای خانواده و به ویژه زنان با سایر اعضا می‌شود و به این ترتیب از حالت بسته و دور از خانواده خارج می‌شود.</p>		<p>گسترش آموزش عالی گسترش ارتباطات اجتماعی</p>	<p>آموزش ارتباط اجتماعی</p>	<p>شبهه زندگی</p>	<p>عوامل فرهنگی</p>
		<p>خانه زن به مثابه کانون اتحاد جهانی و نه یک چهاردیواری بسته تعدیل در توزیع نقش‌های خانوادگی برای زن و مرد کشف حجاب زنان نفوذ فرهنگ غرب و گسترش عرصه‌های مشترک</p>			

عوامل اقتصادی	شیوه معیشت	جامعه صنعتی و نوسازی اقتصادی - همکاری زنان در تأمین معاش (اقتصاد) خارج از خانه	- از بین رفتن اندرونی و بیرونی - تغییر سازماندهی فضای آشپزخانه به عنوان یک فضای زنانه و استفاده مشترک زن و مرد از فضای آشپزخانه
	محیط	کار خانگی زن در درون خانه و اشتغال در بیرون از خانه	

(منبع: نگارندگان)

جدول ۳. تأثیر تکنولوژی و معماری مدرن در سازماندهی و طراحی فضای مطبخ - آشپزخانه دوره پهلوی

توضیحات	دیگرام فضایی مسکن در ارتباط با فضای آشپزخانه	دوره
	<p>راهنمای نقشه</p>	
<p>- سرداب در طبقه زیرزمین (هنوز یخچال وارد فضای خانه نشده) - احتمالاً حوض در حیاط اندرونی برای کاربری‌های شستشو مورد استفاده قرار می‌گیرد. (هنوز لوله‌کشی آب شهری وجود ندارد.)</p>		آغازین
<p>- نقش حوض در حیاط کمرنگ شده و حتی حذف می‌شود. (با توجه به لوله‌کشی آب) - سرویس بهداشتی در کنار فضای آشپزخانه قرار می‌گیرد تا از یک لوله‌کشی مشترک استفاده شود.</p>		میانی

<p>- آشپزخانه، داخل فضای بسته خانه می‌شود. موقعیت این فضا با توجه به دسترسی به آب و گاز شهری، تغییر یافته و دیگر یک فضای منزوی در گوشه‌ای از حیاط نیست.</p> <p>- اتاق پذیرایی از سایر اتاق‌های خانه تفکیک می‌شود. در دوره مدرن، برای هر عملکرد، یک فضای مشخص تعریف می‌شود.</p>		<p>پایانی</p>
<p>- تحت تأثیر معماری مدرن، حال در ارتباط با آشپزخانه شکل می‌گیرد که جهت گردهم‌آیی اعضای خانواده و هسته ارتباطی فضاهای مختلف خانه است.</p> <p>- اتاق نهارخوری به عنوان محصول دیگری از معماری مدرن با مبلمان خاص خود وارد فضای خانه می‌شود و حد واسط اتاق پذیرایی و آشپزخانه قرار می‌گیرد.</p>		

(منبع: نگارندگان)

کتاب‌نامه

- آزاد ارمکی، مرضیه (۱۳۹۲). «آپارتمان‌نشینی و آشپزخانه در ایران»، فصلنامه مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره ۳۱.
- احمدی، حمید (۱۳۸۷). ما هم در این خانه حقی داریم (خاطرات نجمی علوی)، چاپ سوم، تهران: اختران.
- اریاب معروف، آزاده (۱۳۹۴). ارائه الگوهای طراحی مسکن معاصر ایران با بهره‌گیری از معماری مسکونی دوره پهلوی اول در تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری، استاد راهنما: محسن طبسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد.
- الهی‌زاده، محمدحسن؛ سیروس، راضیه (۱۳۹۳). «الگوسازی مسکن بر پایه سبک زندگی اسلامی»، فصلنامه سبک زندگی دینی، سال اول، پیش‌شماره ۱.
- امینی، امیرحسین؛ سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۶). «بررسی تحلیلی پیرامون بحران معماری و شهرسازی و پدیده‌شناسی گونه‌های خانه»، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۴۶.
- بانی‌مسعود، امیر (۱۳۸۹). معماری معاصر ایران در تکاپوی بین سنت و مدرنیته، چاپ سوم، تهران: نشر هنر معماری قرن.
- بادن پاول، شارلوت (۱۳۹۱). طراحی آشپزخانه، ترجمه محمدرضا شاهی، چاپ اول، تهران: نشر یزدا.
- جهان‌پور، بهروز (۱۳۸۰). سیر تحول مسکن در دوره پهلوی، رساله دکتری معماری، دانشگاه تهران.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۸۵). شرح جریان‌های فکری معماری و شهرسازی در ایران معاصر، چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- خدایار، امیرمسعود (۱۳۳۶). «خانه‌سازی به سیستم کالاد»، *مجله بانک ساختمانی*، سال اول، شماره ششم. داوودی، محبوبه (۱۳۹۵). مطالعه ارزش کار خانگی، گزارش فرهنگ، رسانه و اجتماع. رستگارخالد، امیر (۱۳۸۵). *خانواده-کار-جنسیت*، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان. زیری، رضا (۱۳۸۴). «تجددگرایی و هویت ایرانی در عصر پهلوی»، *ماهنامه زمان*، سال چهارم، شماره ۴۰.
- سیراد، آیرین (۱۳۹۵). *در خانه؛ انسان‌شناسی فضای خانگی*، ترجمه غزنویان و دیگران، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- صادقی، فاطمه (۱۳۸۴). *جنسیت، ناسیونالیسم و تجدددر ایران (دوره پهلوی اول)*، تهران: نشر قصیده‌سرا. صوابی، آذر (۱۳۸۹). «خانه زند نوایی در خطر تخریب»، *کشکول*، سال هفدهم، شماره ۴۷۰۸.
- طالبی، حامد؛ حجت، عیسی؛ فرضیان، محمد (۱۳۹۳). بررسی نقش حکومت، مردم و معماران در پیدایش کوی‌های مسکونی کوتاه‌مرتبه تهران در دوره پهلوی دوم، *نشریه هنرهای زیبا*، شماره ۱، بهار، صص ۳۲-۲۳.
- کامی شیرازی، سیده مهسا (۱۳۹۱). «معماری مسکونی ایران در دوره‌ی پهلوی اول»، *فصلنامه هنرمعماری*، شماره ۲۵.
- کولیوررایس، کلارا (۱۳۶۶). *زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان*، ترجمه اسداله آزاد، مشهد: آستان قدس رضوی، معاونت فرهنگی.
- کیاکجوری، خدیجه (۱۳۵۱). *مطالعه درباره مشخصات کویها و مسکن در ۹ محله شهر تهران (جزوه منتشر نشده)*، دفتر مطالعات و معیارهای ساختمانی، وزارت آبادانی و مسکن.
- گزارش سازمان مسکن، دفتر روابط عمومی سازمان مسکن، تهران: چاپخانه بیست و پنجم شهریور. مهندسین مشاور نقش محیط (۱۳۷۷). *طرح تجهیز محیطی شهرک‌ها و مجتمع‌های مسکونی مصوب تهران*، مرحله اول: شناسایی و روش‌شناسی عمومی (جلد دوم)، شهرداری تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- ناری‌قمی، مسعود (۱۳۹۳). «آشپزخانه مدرن و مفهوم اجتماعی - فرهنگی آن در زندگی خانوادگی قشر مذهبی ایران»، *جامعه پژوهی فرهنگی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، شماره سوم.
- ناری‌قمی، مسعود؛ امینی، محمدمسعود؛ فروتن، مهدی (۱۳۹۵). «رفتار تولیدی در خانه (مطالعه موردی: تولید در خانه در قشر مذهبی در شهر قم)»، *فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی*، شماره دهم، سال چهارم.
- نرسیسیانس، امیلیا (۱۳۹۰). *مردم‌شناسی جنسیت*، تهران: نشر افکار.

- Freeman, June (2004). *A Cultural History: The Making of Modern Kitchen*, UK: Berg.
- Gibbons, Judith L.; Beverly A., Hamby; Wanda D., Dennis (1997). «Researching Gender Role Ideologies Internationally and Cross-culturally», *Psychology of Women Quarterly*, Volume 21.
- Hayden, Dolores. (1981). *What would a Non-sexist City Be Like? Speculations on Housing, Urban Design and Human Work, in Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction*, London: Routledge.
- Keller, Suzanne; Calhoun, Craig; Light, Donald (1994). *Sociology*, New York: McGraw-Hill.
- Rappaport, Amos (1969). *House Form and Culture*, United State of America, University of Wisconsin Milwaukee.
- Ritzer, George et al (1979). *Sociology*. Allyn & Bacon Inc, New York.
- South, Scott J.; Spitze, Glenna (1994). Household in Marital & Non marital Households, *American Sociologist Review*, Vol.59.
- Wajcman, Judy (1991). *Feminist Confronts Technology*, University Park: Penn State Press.